

DRUŽBENO IN GOSPODARSKO STANJE SLOVENCEV V TRSTU IN GORICI
V OBDOBJU PRED PRVO SVETOVNO VOJNO IN DELO HENRIKA TUME

Aleš Lokar*

UDC 338(453.33+453.31)(=863)»—1914«+92 Tuma H.

Aleš LOKAR, university professor at the Faculty of Economics at the University of Ancona: THE SOCIAL AND ECONOMIC POSITION OF SLOVENES IN TRIESTE AND GORIZIA BEFORE THE FIRST WORLD WAR AND THE WORK OF HENRIK TUMA.

The life and work of Henrik Tuma in the region of Trieste and Gorizia falls into the period when the Slovene nation was becoming a subject in the Austrian policy. In order to be able to get actively involved in the events of the time it had to establish structures which other nations already possessed and from which they were drawing strength. The activity of Henrik Tuma in the founding and management of co-operatives, savings-banks and loan societies, educational and other institutions did not stem from his hostility towards Italians but from the belief that, at that particular historical moment, it was no longer possible for the Slovene nation to be restricted to subjection only. Tuma was deeply aware of the significance Trieste held for the Slovene hinterland, as well as of the significance of the latter for it. He was for coexistence of both nations, for the contest of cultures, but not for struggle.

Dejal bi, da slovensko zgodovino pisje in tisk nista znala določiti pravega pomena lika Henrika Tume, vidne osebnosti, ki je živela in ustvarjala na prelomu med devetnajstim in dvajsetim stoletjem, ob koncu neke dobe ter ob rojstvu nove, naše.

To je bilo važno obdobje v katerem je prišlo do sprememb stanja, ki je prej trajalo tisoč let. Da se o tem prepričamo je dovolj, da si ogledamo zemljevid iz konca devetnajstega stoletja in ga primerjamo s sedanjim zemljevidom: spremenile so se meje, imena krajev, nastale so nove države, mesta in zveze. Menim, da je malo področij na zemlji doživelo toliko sprememb v tako kratkem času. Stare sile, ki so držale pokoncu en sistem, so izginile, pojavile so se nove, z drugačnimi interesi, ki drže pokoncu drugačne sisteme.

Potekali so dinamični pojavi velike napetosti: prišlo je do zemljepisne mobilnosti, preseljevale so se narodnostne skupine, družbene grupe, vojske, posamezniki; prihajalo pa je tudi do družbene mobilnosti, dvignili so se novi narodi, politične skupine, osebnosti.

To je bil velik pretres, ki je prizadejal srednjo Evropo, mi pa smo njegovi dediči, v dobrem in slabem.

* Aleš Lokar, profesor, Facoltà di Economia e Commercio, Ancona.

V to široko in dinamično sliko se uvršča življenje in delo Henrika Tume, človeka, ki je imel to srečo (ali nesrečo, kakor vzamemo), da je njegova življenjska krivulja sovpadala s to izredno zahtevno dobo. Tuma je v tem časovnem loku doživel skoraj vse, razen druge svetovne vojne. Umrl je namreč leta 1935 preden je ta izbruhnila.

Ob branju življenjepisa tega velikega Slovenca, se moramo čuditi, kako je vse to vplivalo na njegovo življenje. Naj navedem le nekaj podatkov, ki nam omogočajo izmero razdalje med »vrhovi« in »nižinami« njegove poti:

a) družbena mobilnost: Tumov oče je prišel v Ljubljano kot čevljarški vajenec s Češke, stara mati z matrine strani, pri kateri je Henrik kot otrok preživel letne počitnice, je borne dohodke zaokrožala tako, da je v določenem letnem času beračila po podeželju.¹

Pozneje, med vzponom je bil mladi Henrik domači učitelj v družinah visokega srednjega stanu v Trstu, na Dunaju,² celo pri visokem habsburškem plemstvu.³ Ob neki priliki opisuje, kako je kosil z grofom Taaffejem,⁴ cesarskim prvim ministrom, zaupnikom samega cesarja. Kasneje, ko je dovršil študije, je bil sodnik,⁵ deželni poslanec,⁶ ljudski tribun,⁷ načeloval je upravnim svetom hranilnic,⁸ uspešen je bil v svobodnem poklicu,^{9, 10} bil je industrijski direktor,¹¹ učenjak v družboslovju in gospodarstvu,¹² ideolog,¹³ strankarski delegat na notranjih in mednarodnih kongresih,¹⁴ ukvarjal se je z vojaškimi in strateškimi vprašanji.¹⁵ Ni kaj reči, lepa kariera!

b) Kar se zemljepisne mobilnosti tiče je njegov oče prišel v Ljubljano s Češke kot Wanderbursch.* Henrik se je rodil v Ljubljani ter za svojega življenja prebival v Postojni, Trstu, Dunaju, kot gost plemenitašev na Madžarskem, na Poljskem, v deželi gornjeavstrijskih jezer, pozneje še v Ljubljani, Trstu, Gorici, Tolminu in zopet v Gorici, Trstu. Bil je tudi v Italiji, v Neaplju in Rimu. Smrt ga zadene v Ljubljani. Potoval pa je tudi po Evropi, na Balkanu. Bil je neutrudljiv pešec in znan gornik.¹⁶ Nekateri izleti, ki jih omenja v svojih spominih, so skoraj neverjetni za današnji čas. Leta 1888 je v nekaj dneh obhodil pot iz Ljubljane v Bohinj, v dolino Tamar, v Trento, Bovec, čez Predel na Belopeška jezera, čez Korensko sedlo na Koroško, na Vrbsko jezero ter zopet v Ljubljano. V zračni črti je to več kot 200 kilometrov.

Tumova zanimanja in delovanja so bila kaj mnogolična: bil je sodnik, odvetnik, politik, esejist, ideolog, gornik, ukvarjal pa se je tudi z botaniko in zoologijo. Jasno je torej, zakaj ima uradno zgodovinopisje težavo kam ga

¹ Tuma H., *Iz mojega življenja*, Naša Založba, Ljubljana, 1937, str. 14 in 15.

² Tuma H., op. cit., str. 89, 116.

³ Tuma H., op. cit., str. 129 in sledeče, 140 in sledeče.

⁴ Tuma H., op. cit., str. 145.

⁵ Tuma H., op. cit., str. 171, 190 in sledeče, 204.

⁶ Tuma H., op. cit., str. 209.

⁷ Tuma H., op. cit., str. 225.

⁸ Tuma H., op. cit., str. 226, 325.

⁹ Tuma H., op. cit., str. 235, 312.

¹⁰ Tuma H., op. cit., str. 259.

¹¹ Tuma H., op. cit., str. 281.

¹² Tuma H., op. cit., str. 290.

¹³ Tuma H., op. cit., str. 300, 323, 328 in sl., 333 in sl., 361, 386, 400, 401, 408, 409, 411 do konca.

¹⁴ Tuma H., op. cit., str. 330, 351, 358, 365, 396, 399.

¹⁵ Tuma H., op. cit., str. 362 in sl., 381, 389, 161.

* Teško prevedljiv izraz. Morda bi lahko dejali »popotni fant« ali »popotni vajenec«. V nemških deželah je bil tak običaj za vajece, da so mladi šli po svetu.

¹⁶ Strojnik T., dr. Henrik Tuma, Veliki slovenski alpinist, publicist in politik, Planinska zveza Slovenije, Ljubljana, 1976.

uvrstiti. Je težko določljiva osebnost. O njem ne moremo reči, kot o kakem drugem: bil je to in ono. Tuma je bil malo to, malo ono in morda nič dokončnega. Značilna glede tega je tista njegova posebna usoda, ko se je za nekaj zanimal, deloval na nekem področju, a ga je potem opustil, ko so na to področje pritisnili drugi. Bil je človek, ki je odpiral nova pota, obenem pa ni bil tiste vrste človek, ki bi na nož branil pridobljene položaje, komiteje in ravnateljstva. V svojih spisih zagovarja to početje z osebnim razvojem, kar je morda deloma tudi res, vendar pa na koncu grenko vzdikne: »predstavniki vseh treh strank napredne, klerikalne in socialistične,* so mi očitali, da nisem politik. Imeli so v nekem smislu prav. Bistvo politike je stremljenje po moči, stremljenje po vladanju drugih in stremljenje po ekonomični blaginji. Kdor tega nima, ni politik.« Hotel je biti, namesto tega, kot piše sam, »narodni učitelj«, neke vrste narodni bard in prerok.

Vendar mu je za to verjetno zmanjkalo literarne žilice. Tuma ni bil niti Cankar, niti Gregorčič. Ni ga moč opredeliti niti kot ideologa, saj nam ni pustil učenjaških knjig in sistemov. Da bi ga označili enostavno za odvetnika pa je morda nekoliko premalo iz zgodovinskega vidika.

Vendar pa je Tuma nedvomno del slovenske in srednjeevropske zgodovine tistih let, kot tudi zgodovine vseh drugih ljudi tega ozemlja.

V prvi vrsti je bil to človek neverjetne moralne neupogljivosti (kar danes ni bogvekakovo v modi), ki je svoje življenje usmeril v korist drugim. Bil pa je tudi dokaj uspešen v delovanju zase, saj si je do začetka prve svetovne vojne nabral kar lepo nepremičninsko premoženje. To mu je sicer v precejšnji meri uničila vojna, toda znesek, ki ga navaja v svojih spominih kot zahtevo po poravnavi vojne škode do italijanske države je, preračunan v današnji denar, prav osupljiv.

Tuma je bil inteligent vstajajoče narodnostne skupnosti, Slovencev. Imel je važno vlogo v tem zgodovinskem procesu. Ko prebiramo njegove spomine, nam ostane vtisnjena globoka in bistvena razlika med družbenogospodarskim stanjem slovenskih dežel ob začetku in ob koncu njegove življenjske prigode. Ko je njegov oče prišel v Ljubljano leta 1836, pravi, da je bil po šesttedenskem bivanju še zmeraj prepričan, da je mesto nemško.¹⁷ Nekega dne gre čez prag in sliši dve mlekarici, ki govorita nekaj češčini podobnega in ko vpraša kakšen jezik je to, mu odgovore, da je kranjščina. Takrat naziva slovenščina še niso poznali.

Kakih trideset let pozneje v Trstu in Gorici najde Tuma okolje, kjer prevladuje italijanščina in celo v Tolminu, kjer vrši svojo prvo sodniško službo, beleži, da srednji sloj, ki ga sestavlja nekaj uradnikov, uporablja italijanščino pomešano z nemščino ali furlanščino, le ljudstvo uporablja slovensko narečje, ki ga Tuma, zelo v duhu časa, označi kot posebno čisto.¹⁸

Avtor zna v svojem delu natančno opisovati družbenogospodarski položaj: struktura slovenskega ozemlja je dokaj ostro dihotomska. Skoraj vsi Slovenci (razen redkih izjem, ki pa v statističnem in družbenem smislu niso pomembne) pripadajo kmečkim množicam, ostali, tujci pa srednjim in višjim razredom.

* To so stranke v katerih je Tuma deloval, ali s katerimi je imel tesne zveze med obdobjem svojega delovanja na političnem področju.

¹⁷ Tuma H., op. cit., str. 12.

¹⁸ Tuma H., op. cit., str. 190.

V spisu, ki sem ga objavil pred nekaj leti, sem izrazil mnenje, ki je vzbudilo precejšnje polemike, da je slovenski družbenogospodarski sistem nastal in se strukturiral, ko so se iz kmečkih množic dvignili intelektualci,¹⁹ ki so imeli to vlogo, da stari sistem kmečkega prebivalstva porinejo iz družbenogospodarskega ravnotežja in ga prisilijo v gibanje vertikalne emancipacije. To gibanje je zavzelo značaj narodnostnega boja.

Dejal bi, da Tumova življenjska prigoda ne le potrjuje to tezo, temveč spričo dejstva, da je bil Tuma družbeno osveščen človek (kar takrat ni bilo pogostno) celo omogoča točneje osvetliti vlogo, funkcijo in način delovanja teh inteligentov ljudskega izvora.

Da bi razumeli sosledje vplivov in pobud na sistem in njegove reakcije, moramo izvršiti kratek ekskurz: začetek zgodbe moramo iskati v tistih oddaljenih obdobjih prvega srednjega veka, ko so naše področje poselile sedanje etnične skupine. V poteku konfliktov, katerih razlaga se nekoliko izgublja v megleni zgodovinski oddaljenosti, se je medsebojno razmerje med Slovenci in Nemci na širšem ozemlju vzhodnih Alp razrešilo tako, da so nemški fevdalci zavzeli položaj dominantnega razreda.²⁰ Tu je bistvo tiste družbene dihotomije, ki jo opažamo še tisoč let pozneje. Seveda, v tem dolgem obdobju, predvsem proti njegovemu koncu, imamo tudi kmečka gibanja, ki jih lahko označimo za poskus, da bi zrahljali ali celo prevrgli ta ustaljeni in utrjeni oblastni red. Vendar se to ni posrečilo kmečkim puntom in niti protestantskemu vrvenju iz sedemnajstega stoletja, čeprav lahko tudi te tokove razlagamo kot postopno pripravo na tisti buren razvoj, ki ga bomo zabeležili eno, dve stoletji za tem.*

Mnenja sem, da predstavljajo odločilen impulz v tem pogledu predvsem posledice industrijske revolucije, ki je sprožila ustanovitev obveznega šolstva. Morda ni odveč, če na kratko preletimo sosledje teh dogodkov v delih vidnih gospodarskih zgodovinarjev, kar nam omogoča slediti mednarodnim implikacijam, ki stoje na začetku našega nastanka.

Znano je, da je bistvo industrijske revolucije v uporabi strojev in pogonskih sredstev namesto človekove in živalske sile pri delu in proizvodnji. Do te uporabe je prišlo v Angliji v osemnajstem stoletju predvsem zato, ker ne-mehanizirano delo ni več moglo zadovoljiti naraščajočega povpraševanja, ki ga je vzbujal naraščajoči dohodek (blaginja) ter — kar je pravzaprav revolucionarno — njegova pravičnejša porazdelitev.²¹ V takšnem položaju so prvi podjetniki, ki so se upali

¹⁹ Lokar A., Razvoj Slovencev kot sistem, Sodobnost, 1972, 20 — 6, str. 559, 76.

²⁰ Moritsch A., Eine Gemeinsame Vergangenheit — Eine Gemeinsame Zukunft, članek objavljen 14. maja 1976. v celovški *Kleine Zeitung*.

* Bolj analitičen prikaz bi moral verjetno podati nekoliko bolj znansirano sliko. Na dokajšnje predele slovenskega ozemlja so fevdalci naselili nemške kmete (Škofja Loka, Tolminsko, Kočevsko, celo Trnovski gozd, kot kažejo Tumovi zapiski). Tako, da smo ponekod verjetno imeli nemško strukturo od vrha do tal. Obratnih primerov, da bi med fevdalci imeli Slovence, pa je tako malo, da Bogdan Novak v neki svoji recentni študiji v dobi zgodnjega in visokega srednjega veka ne more z gotovostjo naštetih niti enega imena. Pavšalno, statistično ni mogoče dvomiti, da so bili Slovenci na ozemlju sedanje Slovenije in še daleč preko njenih meja od približno leta 800 do približno leta 1800 po našem št. podvrženo, dominirano ljudstvo, Nemci pa dominantna etnija. V obalnem pasu je vlogo dominantne etnije odigralo mestno neolatinsko prebivalstvo. To se kaže tudi iz vse naše literature od Prešerna, ki v neki pesmi ugotavlja, da na slovenskem gospodje govore nemško, podložniki pa slovensko, do Cankarja, ki je skoval parolo o narodu proletarcu ipd. Posamezne izjeme, ki jih lahko v tej shemi najdemo, niso bile tako močne, da bi lahko obrnile osnovno sliko. Zakaj je temu bilo tako in ne drugače, pa je seveda drugo vprašanje, ki v glavnem nima še zadovoljivega odgovora.

Novak C. B., Iz slovenske Zgodovine... Slovenska država, Toronto — Kanada, 7. 1977.

²¹ Landes D. S., The Unbound Prometheus — Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present, Cambridge University Press, 1969, 41—123.

tvegati, da uporabijo nove stroje v svojih delavnicah bili bogato poplačani za to tveganje, kar je zopet prisililo konkurente, da so se poslužili istih metod, ker jim je v nasprotnem primeru grozil gospodarski polom. Takšna konkurenca se je kakih sto let pozneje ponovila v internacionalnem merilu med Anglijo in kontinentalnimi silami. Vendar so morale te kmalu spoznati, da angleški model ni bil tako enostavno dosegljiv, saj je Anglija razpolagala s kapitali, surovinami domačega in kolonialnega izvora ter s prvimi tehnikami. Imela je dokajšnje komparativne prednosti in vsa sodobna zgodovina nam jasno kaže kakšen problem je to dohitevati že razvite. Ni bilo dovolj kupovati nove stroje in najemati angleške tehnike, potrebno je bilo oživiti lastne kadre.²² Ta cilj so mislili doseči s širokim uvajanjem tehničnih in strokovnih šol.²³ Vendar so tudi tehnične šole brez širšega zaledja tvegale, da ostanejo socialno izolirano dejstvo. Napor je bil preveč velik in važen, da bi ga bilo moč omejevati na same elite. In tako je Prusija med leti 1713 in 1717 uvedla, kot prva na svetu, zakone o obveznem šolstvu.^{23a} Zanimivo je recimo, da Landes pripisuje temu ukrepu odločilen pomen pri uspešni poznejši industrijski tekmi med Nemčijo in Anglijo.²⁴ Jasno je, da so ukrep morali uvesti tudi drugi absolutistični in prosvetljeni vladarji tiste dobe. To so storili tudi Habsburžani v Avstriji,^{25, 26} To je bilo dejstvo, ki je imelo neprecenljive družbene posledice: obvezna šola je prisilila množice v emancipacijo. V eseju o gospodarski zgodovini Slovencev trdi Hočevar,²⁵ da so avstrijski vladajoči krogi sicer želeli uvesti nemščino kot šolo-obvezni jezik, vendar pa je praksa kmalu pokazala, da je bilo potrebno uvajati vsaj delno tudi materin jezik otrok, prav v funkciji učenja nemščine. Mimogrede nam to dejstvo omogoča zanimivo opazko, da fevdalni svet problemov te vrste ni poznal. Kakšen jezik so govorili podložniki je bilo za gospodo v dokajšnji meri vseeno. Verjetno je bila takrat nujnost vertikalne komunikacije dokaj manjša, kot pozneje, v industrijski dobi.^{27, 28} To nam, seveda, nudi razlago zakaj so se nekateri »nezgodovinski« narodi v podrejenem položaju tako dolgo ohranili. Podrejeni položaj kot hladilnik zgodovine!

Toda to se je spremenilo z nastankom industrijske revolucije, ki je zahtevala nov tip podrejenega razreda, proletariat. Klasični kmet se je svojega dela izučil po ustnem izročilu od prednikov in okolja, proletarec pa se je moral programirano šolati, saj je moral v svojem znanju že takoj na začetku doseči višjo stopnjo, pozneje pa se je moral še izpopolnjevati.

Uvedba slovenščine v šolo je odmašila celo vrsto nujnosti v sosedju. Naj jih naštejemo le nekaj:

a) potreba se je pokazala po standardni verziji slovenščine glede na posamezna govorna narečja. Rado L. Lenček piše v nekem nedavnem eseju,^{28a} da je

²² Tuma H., op. cit., str. 138 in sl.

²³ Landes D. S., op. cit., str. 150.

^{23a} Boyd W., *The History of Western Education*, 8th Ed., New York, 1967.

²⁴ Landes D. S., op. cit., str. 150.

²⁵ Hočevar T., *Gospodarske determinante v razvoju slovenskega narodnega sistema*, Most 47/48, str. 25.

²⁶ Mamatey V. S., *Rise of the Habsburg Empire, 1526—1815*, Holt, Rinehart and Winston, Inc.: New York, 1971, str. 101 — 39.

²⁷ Lokar A., *Družbenogospodarski vidiki narodnostnih manjšin*, *Sodobnost* XXV, 4, 5, 387—402.

²⁸ Lokar A., *Nekateri vidiki družbenogospodarskega okvira Slovencev v Italiji*, Simpozij, ki ga je organiziral inštitut SLORI, 27.—29. januarja 1977 v Trstu.

^{28a} Lenček R. L., *On Dilemmas and Compromises in the Evolution of Modern Slovene*, ponatis iz: *Slavic Linguistics & Language Teaching*, Thomas F. Magner, Columbus Ohio: Slavic Publishers, Inc., 1976, str. 112.

»slovenščina umeten (artificial) jezik« v smislu, da »je njegova norma, od izgovarjave do slovnične strukture, oblikovana po neki idealizirani slovanski obliki in se v dokajšnji meri razlikuje od govornega jezika«;

b) potreba po standardni verziji pisave v latinici, ki naj bi se prilagala posebnim fonemom slovenskega jezika;

c) potreba po dodatnem vzgojnem sistemu za pripravo kadrov, ki naj bi poučevali slovenščino in v slovenščini v osnovnih šolah.

To so bile v nekem smislu obvezne posledice, a prišlo je tudi do dodatnih pojavov, bolj poljubnega in prijetnega značaja, kakor, na primer, zahteva po literarni in pesniški dejavnosti v nastajajočem slovenskem izobraženem jeziku.

Bogve, če je absolutističnim in prosvetljenim vladarjem tiste dobe kdaj padlo v glavo, da bodo njihovi ukrepi povzročili takšne posledice, ki bodo privedle postopno do dviga slovenskega narodnega sistema, kar bo na koncu (med drugim) dalo smrtni udarec državi, ki so jo oni z reformami hoteli okrepiti? Verjetno ne. Skupine na oblasti in »zgodovinski« narodi so zmeraj podcenjevali moč dvigajočih se skupnosti.

Po teh nekaj splošnih mislih, ki pa dokaj jasno pokažejo na sosledje vplivov, ki so v daljšem časovnem obdobju privedli do nujnosti modernizacije, se vrnimo k Tumi, ki je v mladih letih obiskoval eno tistih šol, kjer so pripravljali učitelje. Živo nam opisuje, kako se je v tej ljubljanski šoli spreminjalo vzdušje; slovenščina je bila na začetku poljuben predmet, a se je sčasoma vedno pogosteje pojavljala tudi med drugimi urami. Prikazana je epizoda profesorja latinščine, ki prekine poučevanje o antiki, da kakor ginjen in navdušen neofit prebere zadnjo pesem trenutno najbolj modnega slovenskega pesnika, Tržačana Jovana Vesela Koseskega.

Toda mehanizem s katerim so ti izobraženci ljudskega izvora, ki so se oblikovali v nastajajočem sistemu obveznega šolstva, počasi, a vztrajno iztirjali stari sistem, prihaja točneje do izraza tam, kjer Tuma govori o svojem goriškem obdobju.

Goriška situacija pred to »kulturno revolucijo« je podobna že opisani: kmečki okoliš je v glavnem slovenski, mestno jedro pa italijansko ali nemško. Sestavljeno je iz manjših trgovcev, prostih poklicev, oderuhov. Ti so kmete po neprimernih obrestnih merah zalagali s sredstvi, ki so jih ti rabili za odkupovanje delov fevdalne veleposesti, ki se je tedaj na goriškem razkrajala.²⁹

Slovenski strokovnjak à la Tuma je bil v tem okolju nekaj novega in je v bistvu s tem, da se je potegoval za uveljavitev slovenščine, vršil tudi lastni interes. Saj je bila iz jezikovnega vidika komunikacija med njim in bazo veliko lažja kot pri njegovih italijanskih konkurentih, ki so opažali, da se je začelo njihovo odjemalstvo tanjšati. Brž ko so stopili na plan interesi, je napočila tudi vojna. Narodnostni konflikt je vzplamenel takoj in burno. Njegovo bistvo pa ni bilo predvsem narodnostno, temveč prej družbeno, ki se je pa vsled posebne situacije zakrinkalo v narodnostno obliko. Ker je takrat bila Avstrija za sodnika, je moral konflikt zavzeti njena pravila igre, vsled česar so se začeli Slovenci organizirati po strankah in se zavedno udeleževati volitev.³⁰

²⁹ Tuma H., op. cit., str. 205.

³⁰ Tuma H., op. cit., str. 209.

Tuma piše, da je na Goriškem po prvih uspehih Slovencev, vsled številčne uravnovešenosti, konflikt kmalu zašel v stagnacijo,³¹ v kolikor nobeni od obeh strank ni uspelo izrecno prevladati.^{32, 33} Sedaj se je Tumova strateška akcija usmerila v to, da se konflikt obrne na gospodarsko področje. Razumel je, da emancipacija ni gotova in trajna, če Slovenci ne pridobe tistih struktur s katerimi so drugi že razpolagali in so iz njih črpali svojo pravo moč. Treba je bilo torej ustvariti alternativne strukture.

Tuma začne delovati, da bi organiziral konzumne zadruge, ki bi stopile na mesto oderuških trgovcev, kmečke in rokodelske hranilnice in posojilnice, ki bi koncentrirale male prihranke, šolske ustanove in ustanove prostega časa. Treba pa je bilo istočasno odvrniti množice od ustaljene navade obiskovanja ne-slovenskega posredovalca. Da bi to dosegli so jih začeli fanatizirati v narodnostnem smislu. »Svoji k svojim« je parola družinskega značaja, ki jo Tuma uporabi med zborovanji in nastopi. Nastajajoči slovenski narod so občutili kot veliko družino, kot razširitev sorodstva. Učinki se kmalu pokažejo: nove slovenske inštitucije vzcvetejo, tiste v rokah stare buržoazije pa začenjajo propadati.

Teh stvari pa ne smemo soditi z nacionalističnim merilom: to ni bil, recimo, kakšen rasizem, ampak njegovo pravo nasprotje, delo za ljudstvo. Opažamo, recimo, da pri Tumi pri vsem tem ni sovraštva do Italijanov, pri njem opažamo le globoko razumevanje dejstva, da v tistem zgodovinskem trenutku ni več možno, da bi slovenski sistem ostajal omejen na podložništvo. Narod se je začel dramiti, kakor so dejali v tistih časih. Kar se Tumove politične taktike tiče, pa je zanimivo tisto njegovo izmenično pritiskanje na dva vzvoda: političnega, ki je v ljudeh ustvarjal povpraševanje po slovenski specifikih v storitvah in gospodarskega, kadar je prvi zašel v slepo ulico. Tedaj so se voditelji Slovencev posvečali osnovanju fiksnih prvin sistema.

Leta 1884 so ustanovili Goriško ljudsko posojilnico, ki je odtegnila dobršen del sredstev, s katerimi je prej razpolagal Monte di Pietà ter v desetih letih dosegla za 1 200 000 kron vlog. To je omogočilo nakup zgradbe za sedež ustanove, kakor še nadaljnje zgradbe, ki so jih namenili slovenskemu šolstvu in prostemu času.³⁴ Pozneje najdemo Tumo še med ustanovitelji in voditelji drugih posojilnic, obrtniških in konzumnih zadrug, kakor tudi pri poskusu uvedbe neke industrije na združni osnovi,³⁵ kar pa se ni posebno obneslo. Slovenski sistem je bil še premlad za razvoj industrije, za to je moral počakati na obdobje po drugi svetovni vojni. Tuma se je zanimal za gospodarski razvoj po vsej deželi. Leta 1885 so v Trstu ustanovili Tržaško posojilnico in hranilnico, ki je omogočila izgradnjo Narodnega doma, tega ognjišča in svetišča primorskih Slovencev, ki je pozneje postal žalostno znan po tem, da so ga Giuntovi fašisti zažgali kmalu po prvi svetovni vojni.³⁶ Leta 1905 so ustanovili Jadransko Banko, kakor še tudi celo vrsto manjših ustanov v mestih in njih okolici. Po publikaciji Tržaške

³¹ Tuma H., op. cit., str. 224.

³² Tuma H., op. cit., str. 216.

³³ Tuma H., op. cit., str. 224.

³⁴ Tuma H., op. cit., str. 227.

³⁵ Tuma H., op. cit., str. 281.

³⁶ Turina V., Cupin D., Zgodovinski in politični oris gospodarskega življenja Slovencev v Italiji, Pričevanja na Mednarodni konferenci o manjšinah, Trst, 10–14. julija, 1974.

trgovinske zbornice³⁷ je tržaški kreditni sistem leta 1914 štel 27 ustanov, od katerih je bilo 6 slovenskih in hrvaških. Njih gospodarska moč je hitro naraščala, tako, da so italijanski pisci zapisali³⁸: »Slovenske banke se spuščajo v pravo osvojevanje ozemlja . . . podatki o njihovih bilancah so prava vojna poročila«. Ali pa »Finančno bojišče v Trstu kaže kaj dramatično lice . . . Dejansko, med raznimi nevarnostmi, ki v Trstu ogrožajo italijanstvo, nas bančno obleganje izredno skrbi«. ³⁹

To je bilo sicer pretirano, saj Slovenci niso nikoli uspeli ogroziti trdnost neslovenskih gospodarskih položajev, vendar pa je takšen razvoj kljub temu skrbel tiste, ki so prej desetletja uživali privilegirane položaje. Tisto, kar jih je po možnosti najbolj skrbelo je bila hitrost uspehov tega »nemega plemena kmetov«, ⁴⁰ kakor se je bil izrazil pisec dobe. Bilo je to presenečenje v zvezi z razvojem za katerega so mislili, da ga Slovani niso sposobni, vsled kmečkih tradicij in nizkega porekla. Verjetno so vzbujali preplah prav bančni uspehi, saj so imeli to področje za nekako elitno med gospodarskimi dejavnostmi.

V resnici se mi zdi, da ni v tem nič čudnega in bi stvar razjasnili že takrat, če bi jo premislili iz gospodarskega vidika. Prišlo je do skupnega delovanja dveh simultanih in sinergičnih prvin:

a) slovenski gospodarski sistem, ki so ga priklicali v življenje izobraženci ljudskega porekla à la Tuma je imel neko svojo naravno potencialnost ter

b) novo nastajajoče slovensko izobraženstvo je imelo neko posebno kulturno strukturo, ki se je razlikovala od tiste, ki so jo imeli intelektualci klasičnih zgodovinskih narodnosti na istem področju. Kot bomo videli, je ta bila v nekem smislu bolj moderna in bolj v soglasju z nastajajočim časom.

Pomen prve točke nam postane jasnejši, če upoštevamo dejstvo, da je slovenski sistem dejansko razpolagal z vsemi klasičnimi inputi produkcije: imel je široko ozemlje, ki je obkrožalo mesta in je nudilo primarno proizvodnjo, prav tako je razpolagal z odvečno delovno silo, ki je dotekala iz podeželja in je v nastajajočem šolskem sistemu pridobivala nujne specializacije. Da bi krog sklenili, je manjkal le še kapital, ki so ga držali v svojih rokah meščanski in fevdalni razredi!

Razvoj bančnega sistema je bil torej občuten kot prava pravcata nujnost in je imel dejansko učinek odstranitve omejevalnega činitelja. Ko so dvignili zamašek, ki je otežkočal doliv kapitala v sistem, je bil razvoj ognjevit, ko rast na polju po pogojitvi. To je bil osnovni razlog za razvoj slovenskih bank in ne Italijanom sovražna politika s strani avstrijskih oblasti, kakor so fantazirali iredentisti tistega obdobja! A če se zamislimo v to, da je razlaga iredentistov, ki je osnovana na sektaškem nasprotovanju do Slovencev, v veliki meri prispevala k odločitvi, da Italija vstopi v prvo svetovno vojno na strani antante, imamo prav šolski primer, kako včasih razlagalni modeli, ki skrivajo predsodke, povzročajo velike nesreče.

Iz ekonomske teorije je znano, da odprava omejitvenih činiteljev ter omogočanje svobodnega razvoja potencialov gospodarskih rasti ni koristno le za

³⁷ Camera di commercio industria artigianato ed agricoltura di Trieste, cinquant'anni di vita economica di Trieste, 1918-1968, Stabilimento tipografico nazionale, Trst, 1968.

³⁸ Gayda V., L'Italia d'oltre confine, Roma - Milano, 1914.

³⁹ Alberti M., Trieste e la sua fisiologia economica, str. 79.

⁴⁰ Lokar A., Družbenogospodarski vidiki narodnih manjšin, Sodobnost XXV, 4, 5, 387-402.

same subjekte te rasti, temveč za celotno gospodarsko okolje, za širšo skupnost. Če so v začetku slovenska konzumna društva spravljala v težavo goriške trgovce, je to bilo verjetno odvisno tudi od preživele strukture njihove distribucijske mreže in konkurenca bi prav gotovo omogočala razvoj bolj učinkovitih oblik distribucije v korist vseh. Prelom privilegijev in monopolov je iz gospodarskega stališča hvalevredno dejanje, ki se v nekoliko daljši perspektivi spremeni v korist vseh obstoječih gospodarskih subjektov.

Kar se pa drugega prej omenjenega učinka tiče, to se pravi posebne kulturne strukture nove slovenske inteligence, sem mnenja, da je tudi ta v osnovi odvisna od razredne strukture obeh skupnosti ter od njunega mehanizma emancipacije in socialnega vzpona. Klasični intelektualci takozvanih zgodovinskih narodov je ponavadi izhajal iz premožne družine ter je imel študij ali umetnost za objekt svojih zanimanj, to se pravi za nadstrukturo, za v neki meri brezdelno opravilo, ki stoji v razdalji od realnega sveta in življenja. Vsled tega se je lahko v miru specializiral in poglobljal v umetnosti in znanosti. Dejal bi, da razvoj umetnosti in znanosti v Evropi v devetnajstem stoletju v dokajšnji meri sloni na takšnih družbenih mehanizmih. Inteligent nastajajočega naroda Tumovega kova pa se je dvignil preko študija, preko šolanja je splaval na površje tistih vic, ki so v fevdalnem času bile v prisilnem bivanju v podrejenem položaju. To je pravzaprav moderna struktura, kakršne poznamo v sedanjem času, ko je šolanje bistvena prvina družbene emancipacije. Intelektualec Tumovega kova ni kulture uporabljal kot samo sebi namen, temveč predvsem kot orožje za krepitev svojega položaja ter položaja svoje skupnosti. Jasno je, da je v tem primeru upravičeno govoriti o kulturni revoluciji! Če analiziramo Tumov način, bi dejal, da je njegova drža veliko bližja drži sodobnega industrijskega menežerja, kakor pa klasičnega intelektualca, takozvane lepe duše. Njegovo sprehajanje po raznih področjih in toriščih ni posledica plemenitaškega eklekticizma, temveč izhaja iz zahtev nastajajočega sistema, pri gradnji katerega je sodeloval. Zdaj je bilo tu šolstvo, potem pravo, nato še boj za narodnostne pravice, pa še jezikovna vprašanja, pa še določitev meja slovenskega obeležja, denarništvo, knjigovodstvo, politična taktika in še marsikaj. Zahteve sistema so bile velikanske: dejansko je bilo treba zgraditi vse, saj prej ni bilo ničesar. Probleme je bilo treba prešturirati, kakor so se postopoma pojavljali ter jih uresničevati. Priznati moramo Tumi, da je bil velik v sposobnosti adaptacije temu mnogoličju. Že kot mladenič se je naučil štiri, pet jezikov v kratkem času. Na Dunaju mu študij ni bil prvo opravilo, zmeraj se je zanimal še za kup drugih stvari. Konjička pa sta mu bila družboslovje in gospodarstvo.

Iz vsega tega izhaja pri njem tista trdoživa težnja po ideologizaciji resničnosti, po njeni teoretizaciji, ki ga je v zrelih letih privedla v marksizem. Bila je to prav gotovo težnja v duhu časa, bila je morda tudi osebna nagnjenost, bila pa je tudi potreba takšnega intelektualca, da vse to mnogoličje združi v sistem, ki bi mu služil za predvidevanje prihodnosti. Tuma je bil človek akcije. V sodobnem svetu pa ni akcije brez načrtovanja. To je osnova takozvanega »znanstvenega« pristopa v sodobnem vodenju podjetij in ustanov. Tuma ni le opisoval, temveč je stalno teoretiziral in predvideval.

Najlepše prihaja to do izraza v tistem prvem delu njegovih spominov, ko opisuje iz svojega zornega kota avstroogrsko pokrajino in družbo, v katerih se je znašel in kakor jih je spoznaval. To so izredni dokumenti mednarodnega po-

mena, saj je redko, da bi pisци večinskih narodov imeli takšno občutje za vso delikatno in eksplozivno etnično in družbeno situacijo v stari monarhiji.

Naj navedem le njegove opise podeželja na Madžarskem, posejanega s krpicami narodnosti in družbenih skupnosti, vsaka s svojim obeležjem, vsaka v jasnem dominantnem razmerju do druge. Podobno lahko rečemo o stanju, ki ga je opazil v Galiciji, onkraj Karpatov, v najbolj nerazvitem predelu cesarstva, kjer je poljska žlahta živela v popolnem brezdelju nad široko bazo povsem poneumljenega rusinskega ljudstva, posredoval pa je Žid. Podobna zanimiva opažanja pa imamo tudi o drugih krajih in deželah, kjer je Tuma živel. To je eden redkih opisov stare monarhije od vrhov do najnižjih plasti družbene strukture z očmi sociologa. Tumov pogled ni zamegljen s predsodki, kakor je velikokrat zamegljen pogled zgodovinarjev, zemljepiscev in družboslovcev dominantnih narodnosti, zato je njegova slika, po mojem mnenju, dokaj verodostojna. Jaz sem šele skozi Tumove besede in prikaz dovolj jasno zaslutil razloge, zakaj je bilo staro cesarstvo, kljub opevanim odlikam, v bistvu neobstojno in se je dejansko ob prvi priliki tudi sesulo.

Ne trdim, da pri svojih opisih in modelih tudi Tuma ni tu pa tam nekoliko pretiraval. Kljub vsemu se zdijo nekatere njegove zamisli iz praktičnega vidika nekoliko neobstoje. Lep primer v tem smislu je teza o slovenski univerzi. Znano je, da je Tuma stal na stališču, da raje kot da bi gradili ločeni univerzi, italijansko v Trstu in slovensko v Ljubljani, prvo preveč oddaljeno od italijanskih kulturnih središč, drugo pa vključeno v preveč provincialno okolje (Ljubljana je takrat bila malo večji trg), bi bilo bolje ustanoviti utrakvistično univerzo v Trstu,⁴¹ ker bi tako prišlo do vzgoje najvišjih slovenskih kadrov v stiku s kulturo, ki je imela določeno zgodovinsko tradicijo, Italijanom pa bi to omogočalo tisto funkcijo vplivanja na Slovane, ki jo je zahteval iredentizem. V najslabšem primeru pa bi to omogočilo tekmovanje med kulturama, kar bi bilo bolje od tekmovanja med vojskujočima si silama.

Seveda, je bil to takrat noro utopičen predlog, skorajda žalitev za oba preplavljajoča nacionalizma.

Dejstvo je, da si Tuma ni mogel zamišljati Trsta ločenega od svojega zaledja, saj je njegova funkcionalnost prav v povezavi na ločnici med obalo in zaledjem. Prvo, osnovno zaledje Trsta pa so nedvomno slovenske dežele. Trst je vzcvetel, ko se je takšna povezava vzpostavila, propadal, ko se je pretrgala in to resnico opazujemo vsak dan na tržaških ulicah. Istočasno pa je Tuma upošteval tudi italijansko tezo, da je italijanska kultura starejša in da se lahko Slovenci od nje nekaj naučijo. Zdelo se mu je, da bi se to najbolj funkcionalno vršilo na najvišji ravni z univerzo.

Tuma ni bil ozkosrčen nacionalist. Potem ko je dal roko Slovincem pri njihovi upravičeni težnji po razvoju in družbenogospodarski emancipaciji, je želel dati roko tudi Italijanom teh ozemelj prav v tisti funkciji, ki jo je italijanski iredentizem tako hrupno zahteval zase. Koliko bolj inteligentno bi bilo recimo sprejeti to Tumovo zamisel, kakor pa, da so skušali kakih deset let pozneje vsiliti italijansko narodnost in jezik slovanskemu prebivalstvu!

V tem smislu je bil Tuma prav gotovo glas kulture, in sicer najvišje, na našem ozemlju. Žal resničnost takšne glasove premalo upošteva.

⁴¹ Tuma H., op. cit., str. 300.